

NÉHÁNY MAGYAR KUTATÓ SZEREPE AFRIKA TUDOMÁNYOS
MEGISMERÉSÉBEN
(XVIII – XIX. század)

Az első, összegző és elemző tudósítások a magyar Afrika kutatás eredményeiről a XIX. század nyolcvanas éveiben jelentek meg történeti- és hírlapi irodalmunkban.¹

Az Afrika magyar kutatóinak munkásságát ismertető első feldolgozásokban is megtalálható a nyugat-európai szakirodalmat ekkor, Afrika imperialista felosztása idején érthető okokból átható vetélkedés és önbizonyítás szelleme. Ez magyar vonatkozásban mindenekelőtt az Afrikával kapcsolatba hozható személyek számának felduzzasztásában tapasztalható. Ifj. Jankó János jelzett tanulmányában 45 személyt sorol fel, noha ezek közül csupán öt kutató munkássága gyarapította számottevően Afrikáról szóló ismereteinket.

A magyar Afrika-kutatás eredményeinek összegzésére irányuló ezen első, múlt századvégi kísérleteket nem követték eredményesebb próbálkozások. Ilymódon még csak felsorolás-szerű áttekintéssel sem rendelkezünk a magyar Afrika-kutatás múltjáról, fejlődéséről és eredményeiről.

A legutóbbi időben megjelent egy minden eddigi hasonló kiadványnál részletesebb szemelvénygyűjtemény magyar kutatók és felfedezők munkáiból.² Afrikára vonatkozóan azonban – sajnos – csak Benyovszky, Magyar, Teleki és Torday, az egyébként is valamelyest ismert kutatók műveiből közöl részleteket, rövid bevezetésekkel. Egy másik, ugyancsak szaktudományi – földrajzi – kiadvány, bár nem közöl szemelvényeket, mégis tágabb keresztmetszetben képes bemutatni a magyar Afrika-kutatás eredményeit, és a legalaposabb munkának tekinthető a témával kapcsolatos publikációk sorában.³

Jelen tanulmányunkban – terjedelmi korlátozottsága miatt – kizárólag arra vállalkozhattunk, hogy néhány új adattal és gondolattal, ismeretlen, vagy elfelejtett kutatók életműveinek feltámasztásával megkíséreljük gazdagabbá tenni Afrika megismerésének mába nyúló folyamatát.

Benyovszky Móric (1741–1786)

A hazai Benyovszky kutatások állapotát és eredményét talán az a körülmény jellemzi leginkább, hogy mindmáig egyetlen teljes és használható fordítás sem készült Benyovszky Emlékiratairól,⁴ amely az első magyar szerzőtől származó forrásértékű leírást tartalmazza egyebek között Madagaszkár népeiről, társadalmáról, a nép szokásairól, anyagi és szellemi kultúrájáról. Benyovszky Emlékiratai fontos és szerves állagát képezik az Afrika-tudomány forrásbázisának; aligha akadt kortársai között nyelvi ismeretekben, a nemzetközi politikában, a katonai- és gyarmati kérdésekben, a geográfiában, valamint a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokban nála járta-sabb személy.

Noha Benyovszky e sokoldalúságát a XIX. századi hazai⁵ és külföldi tanulmányok kielégítően feldolgozták, az e tanulmányokban közölt eredményekről a XX. századi szak- és ismeretterjesztő irodalom nem vett tudomást.

Ugyancsak és teljesen hiányzik a magyar szakirodalomból Benyovszky életének és jellemének egy meghatározó és igen kifejező vonatkozása: az észak-amerikai függetlenségi háborúhoz és a függetlenségi harc vezetőihez, Benjamin Franklinhoz és George Washingtonhoz fűződő kapcsolata.⁶

Benyovszky azzal a szándékkal utazott Amerikába, hogy patrónust szerezzen a függetlenségéért harcoló Amerikai Egyesült Államokban az ugyancsak függetlenségre törekvő, de a francia gyarmatosítók támadásai miatt nehezen boldoguló madagaszkári népnek. Nem tudjuk, miért vetették el „fantasztikus Madagaszkár-expedíció”-ja tervét, melyet Benyovszky Pulaski tábornok útján terjesztett elő, és amelyben támaszpontot ajánlott fel az amerikai függetlenségi hadseregnek „Királysága” – Madagaszkár – területén, az Anglia elleni háborúban.⁷

Magyar László (1818–1864)

Az egyetemes Afrika-tudomány legnagyobb alakjai közé tartozik, annak ellenére, hogy az afrikai népek életére, múltjára és e népeknek a XIX. század közepére kialakult társadalmi és politikai viszonyaira vonatkozó kutatásairól a tudományos világ – nyelvi okokból, tudatosan magyar nyelven írott művei és a fordítások elégtelensége miatt – alig szerezhetett tudomást.⁸

Magyar László munkásságának tudományos jelentőségét a rendelkezésünkre álló néhány oldalon még csak érzékeltetni sem tudnók, ha egész életművének méltatására tennénk kísérletet. Éppen ezért felfedezései közül

csupán két olyan kérdéssel kívánunk foglalkozni, amelyek új szempontok és összefüggések feltárására ösztönöznek az afrikai társadalmak vizsgálatában. E kérdések az alábbiak:

- a) *Az afrikai (elsősorban nyugat- és közép afrikai) társadalmak morális zullása a rabszolgakereskedelem évszázadaiban.*
- b) *Szabad közösségek kialakulása és életvitele a rabszolgaság közegében.*

Magyar Lászlónak az afrikai népek közösségében való teljes és tartós „incorporatio”-ja, afrikai nővel kötött házassága, lehetőséget nyújtott arra, hogy *belülről* vizsgálja azokat a torzulásokat, melyek a rabszolgakereskedelem idézett elő az afrikai társadalmak és az emberek életében és jellemében.

Az afrikai társadalmak és népek morális zullása szerinte attól az időtől kezdődött, amikor az emberek egy csoportjának, vagy az egyes embereknek más emberek – kezdetben idegenek, később saját törzs- és családbéliek – áruba bocsátásával alkalmuk nyílt megszerezni az afrikai körülmények között jelentősnek számító és betegesen áhított „gazdagságot” – európai szöveteket, fegyvereket, szeszitalokat és különféle csecsebecskéket.

A rabszolgakereskedelemből nyerhető haszon az embereket tömegesen fordította el a termelőmunkától és egész törzsek egyetlen megélhetési forrását az élőáruval folytatott kereskedelem haszna képezte.

Ám ahhoz, hogy az ily úton meggazdagodni kívánók egyre gyarapodó tömegének igényeit e kereskedelem kielégítthesse, szüntelenül növelni kellett az „áru” mennyiségét. E mennyiségi növekedést ösztönözte századokon keresztül a szakadatlanul emelkedő külső kereslet is.

A rabszolga-világpiac igényeit Afrika népei két forrásból fedezték: az intézményessé váló rabszolgaszerző háborúk hadifoglyaiból és azon tömegekből, melyeket a társadalmak önmagukból termeltek ki. A folyamatosabb ellátást és a nagyobb tömegeket ez utóbbi, a társadalmi forrás biztosította.

A rabszolgatermelés társadalmi folyamata egyúttjárt az afrikai társadalmak gyökeres átalakulásával. Annak érdekében, hogy az élet minden viszonyából rabszolgákat lehessen nyerni, célirányosan meg kellett változtatni a szokásokat, a társadalmi intézményeket, a vallást és az együttélés szabályait, kezdve a törzsi közösségtől a családig.

Legnagyobb átalakulás az igazságszolgáltatási szervezetben ment végbe. Az „ének” egykori ítélőszéke – amely érdem szerinti büntetésre törekedve, a büntetések széles skáláját ismerte és alkalmazta – korrump bírák és tanúk gyülekezetévé aljasult, amely a rágalmozástól az emberölésig egyetlen büntetést alkalmazott: a rabszolgaságra ítéletet. Legfeljebb annyiban mo-

tívalódtak ezen ítéletek, hogy súlyosabb vétkek esetében az elkövető családját is rabszolgaságra kárhoztatták. „... ezen kapzsi, irigy és egymással szüntelen pörlekedő népeknél a legkisebb vétség, vagy gondatlanul kiejtett szó ... vétkeknek tekintetik, s mindhogy írott törvény nincsen, a szokásokat pedig kényök-kedvük szerint, legtöbb esetben a hatalmasabbak a gyengébbek kárára magyarázzák, s végre minthogy a vétkek súlya, s a neki megfelelő bűnhődés közt nincs kellő arány, a büntetés pedig mindig súlyos váltsági bírságban áll: ezért nem lehet azon csodálkozni, hogy a nemzetnek csaknem fele a másik fele résznek, mint rabszolga adatik el.”⁹

A rabszolgakereskedés évszázadai alatt átalakultak a családi kapcsolatok és megszűnt a családi kötelék tisztelete. A házasság nem ritkán a rabszolgatermelés egyfajta eszközévé vált, és a családfők gyakran éltek jogaikkal: gyermekeiket, örökös, vagy időszakos rabszolgaságra adván.¹⁰

A szokások, a vallás, és a babona, különösen pedig a halálhoz fűződő hiedelem is oly módon változott, hogy e változások óriási tömegeket döntöttek rabszolgaságba.

Az afrikai társadalmak valósággal beálltak rabszolgaártermelésre és e termelési folyamat a társadalom morális züllesztésével és fizikai gyengülésével, enerválódásával és a társadalmi kötelékek felbomlásával járt együtt.

Magyar László kutatásaiból kiemelt másik kérdés a rabszolga közegbe ékelődött szabad telepek és közösségek élete.

Az első híradás szökött rabszolgák szabad települeiséről Magyar László munkájában 1849 tavaszáról származik:

„Tunbe a Bulumbulu pusztában közepén magasló halom tetején épült, incendera fáktól környezve, mintegy 800 gunyhója van. Lakossága a már említett szomszéd tartományokból idefutott, s letelepedett szökevényekből áll, kik régi szokásnak, vagy valamely babonánál fogva a szomszéd népektől nem háborítatnak, mint egykor a rómaiaktól tiszteletben tartott menhelyek lakói. Maguk választotta főnök patriarchális igazgatása alatt élnek, mindazonáltal a bihéi fejedelem felelősségét ismerik el, s neki adót és katonát adnak. Földművelésből, kereskedésből, és vadászatból élnek, az idegenek iránt nyájasak és vendégszeretők.”¹¹

A szökevénytelepek alapítói, noha később adóval is igyekeztek megvásárolni nyugalmukat a környező hatalmasságoktól, már a hely megválasztásánál is ügyeltek arra – több tartomány határmezsgyéjére, mintegy a senki földjére települve – hogy háborgatás esetén könnyen átmenekülhessenek egy másik tartomány területére. Emellett az alapítóknak arra is gondolniuk kellett, hogy nagyszámú szökevénynek adhassanak menedéket, mert egy-

egy ilyen szőkevény-szállás lakossága mintegy 10–15-ször haladta meg egy közönséges falu lélekszámát.

A szőkevények falvainak továbbá jól védhető helyen, víz- és mezőgazdasági termelésre alkalmas terület közelében kellett feküdniük.

A szőkevény-telepek lakossága a társadalom két rétegéből képződött: a volt rabszolgákból és a rabszolgasággal fenyegetett személyekből és családtagjaikból.

A szökött rabszolgák szabad szállásain a rabszolgaság intézménye megszűnt. A település igazgatásában szükségszerűen demokratikus gyakorlat érvényesült. Valamennyi lakót azonos jogok illették meg és maguk választották, maguk közül, előljáróikat. Általános volt továbbá, a munkakötelezettség, mivel e telepek önellátásra kényszerültek. A kereskedelemből eredő haszon — perifériális fekvésük miatt — csak elenyésző lehetett, s így a megélhetés fő forrása a termelőmunka volt.

A szökött rabszolgák szabad szállásain az együttélésnek olyan szabályait törvényesítették, amelyek meggátolták más személyek javainak és munkaerejének kisajátítását.

E településeken Magyar László olyan mikrotársadalmakat fedezett fel, amelyek — mintegy szigetként a rabszolgaság tengerében — a vagyoni, társadalmi és jogi egyenlőségen alapuló együttélést valósítottak meg. A lakókat, családi kereteken túl, nem fűzte össze vérségi kötelék. Távoli vidékekről sereglettek egybe, több törzsből, amelyek egymás ellen gyakran rabszolgaszerző háborúkat is viseltek. Előfordult, hogy nem értették egymás nyelvét és szokásait. De az együttélés, a sorsközösség, az egymásra utaltság és a közösen végzett munka kialakította a szökött rabszolgák szabad szállásainak nyelvét, szokásait és erkölcsi normáit. Így nemcsak demokratikus mikrotársadalmak alakultak ki a szökött rabszolgák szabad szállásain, hanem e telepek a rabszolgaság elleni harc és tiltakozás eszközeivé is váltak.

A rabszolgaság elleni védekezés egy másik — élet- és társadalmi viszonyokat kialakító — formáját a „rejtőző népek” valósították meg. Magyar László A Munka — Evámbo, Lungo és Kapota tartományok vidékén találtakozott rejtőző néptörzsekkel.¹²

A „rejtőző” jelző itt elsősorban nem települést — hanem életformát fejez ki.

A „rejtőző népek” közössége nem egyéni szőkevényekből képződött, hanem egész népek, törzsek, közös akarattal választották ezt az életformát. A „rejtőző népek” első szálláshelyei valószínűleg a rabszolgakereskedők elől a kontinens belsejébe menekülő népek csoportjainak szétszakadozása nyomán alakultak ki és tovább csak akkor osztódtak, amikor a természetes szapo-

rodás folytán annyira megnőtt a közösség létszáma, hogy a rejtekhely területén már nem tudták megtermelni a létfenntartásukhoz szükséges javakat, vagy megszaporodott csoportjuknak a búvóhely már nem nyújtott biztonságos rejtést.

Magyar László a Mundombe nép kötelékéből kiszakadt rejtőző falvak életét figyelte meg, több mint másfél évtizedet felölelő afrikai kutatásainak utolsó szakaszában.

A „rejtőző népek” együttélési törvényeit az a körülmény különböztette meg a szökött rabszolgák szabad szállásain megismert szabályoktól, hogy a „rejtőző népek” sohasem érintkeztek idegenekkel és ezért számukra a megélhetés kizárólagos forrása a termelőmunka volt. Az elzárkózást annyira szigorúan alkalmazták, hogy a rejtekhelyet csak különös szükség esetén hagyták el, de ilyenkor is mindig más-más helyen tértek vissza, nehogy kitaposott ösvény keletkezzék, ami elárulhatja a rejtőzőket.

Az előjárókat a rejtőző népek is választották, és csupán csekély ranggal¹³ ruházták fel őket, nehogy a közösség érdekeit sértő hatalomra tehesenek szert.

Míg a szökött rabszolgák szállásain egyfajta törzsi ötvöződés ment végbe, a „rejtőző népek” falvaiban viszont törzsi elkülönülés.

Magyar László kiemeli a „rejtőző népek” nemes emberi tulajdonságait. A közönséges bűncselekmények szinte ismeretlenek voltak előttük, és a „rabszolgaságot, mint az emberiség legcsúfabb vétkét, lelkükből utálják”.¹⁴

Magyar László a rabszolgaság közegében kialakult szabad mikrotársadalmakra vonatkozó utalásaival az afrikai társadalmak fejlődésének egy ismeretlen mozzanatát tárta fel.

A Magyar Afrika Társulat egy évtizede

Az 1870-es évek elején, a belga király kezdeményezésére és elnöklete alatt, Nemzetközi Afrika Társaság alakult ki azzal a céllal, hogy Közép-Afrikában a „keresztény művelődést terjessze”. A keresztény kultúra afrikai terjesztésének jelszava valójában a belga uralkodónak egy kongói magánygarmat létrehozására irányuló manővereit álcázta.

A Nemzetközi Afrika Társaság brüsszeli titkársága 1877. őszén levélben fordult dr. Haynald Lajos kalocsai érsekhez kérve, hogy a tudós érsek – akit a szervezés alatt álló Magyar Afrika Társulat elnöki tisztségére kívántak felkérni – jelöljön ki a Nemzetközi Afrika Társaság által indítandó közép-afrikai expedíció részére valamely tudományos feladatot.¹⁵

A botanikus Haynald érsek növényteni kutatások elvégzését kérte.

Ez volt az egyetlen konkrét tudományos feladat, melyet magyar részről javaslatba hoztak, de a kérés teljesítésének a későbbi években semmi nyoma sem található.

E Nemzetközi Afrikai Társasággal szoros kapcsolatra lépő Magyar Afrika Társulat szervezését 1877 nyarán kezdte meg Fülöp Szász Coburg Gothai herceg, mint a „magyar nemzeti Afrika-Bizottság” elnöke.

A Magyar Afrika Társulat alapszabályai¹⁶ a következőkben határozták meg az egyesület legfontosabb feladatait:

„1. A társulat feladata a Brüsszelben alakult nemzetközi Afrika-Társulat céljait előmozdítani. Ezen célok a következők:

- a) Közép-Afrika ismeretlen vidékeinek tudományos kikutatása.
- b) Közép-Afrika megnyitása a művelődés és a kereskedelem számára.
- c) Az előbbiekből kifolyólag a rabszolgakereskedés megszüntetése.

2. E célok elérésére a brüsszeli értekezlet határozataival egyetértőleg a társulat alkalmas eszközöknek tartja:

- a) Tudományosan képzett utazók kiküldetését Közép-Afrika ismeretlen részeibe.
- b) Állomások alakítását alkalmas pontokon, melyek részint a kiküldött utazóknak támpontokul, részint pedig művelődési, s kereskedelmi központokul szolgálnak.

Ilyen értelemben a társulat a nemzetközi vállalatot erkölcsileg, s a Brüsszelben székelő központi bizottság útján a körülményekhez képest anyagilag is támogatandja.”¹⁷ A Társulat választmánya fenntartotta magának a javaslatlétel jogát „a nemzetközi bizottság által szervezendő expedíciókban részt venni kívánó honfiakat illetőleg”.¹⁸ Egyetlen magyar kutató sem került azonban a Nemzetközi Afrika Társaság által szervezett expedíciókba.

A Magyar Afrika Társulat a valóságban jobbra csupán asszisztált a belga király magánvállalkozásához, mivel a Nemzetközi Afrika Társaság aligha volt egyéb, mint a hódító politika egyik fedőszerve. A magyar tagok – bár sohasem voltak nagyszámban – lassanként teljesen elmaradtak.

„1883 óta a tagok annyira megfogytak, hogy többé közgyűlést tartani nem lehetett.”¹⁹

A Magyar Afrika Társulat, kilenc éves fennállása alatt több mint 21 000 frankot utalt át, anyagi támogatás címén Brüsszelbe, a Nemzetközi Afrika Társaság pénzalapja, valójában a belga király javára. Ez a jelentős összeg nem tagdíjakból került ki, hanem magánadományokból. Coburg her-

ceg a Társulat díszelnöke adományozott egy ízben 1000 frankot, Haynald érsek pedig – aki időközben a Társulat elnöke lett – „évente 2000, összesen már 20 000 frankot küldött sajátjából.”²⁰

A Magyar Afrika Társulat 1886. augusztus 26-án – vagyonát a Földrajzi Társaságra hagyományozva – feloszlott.

Ebben az esztendőben indult el kelet-afrikai kutatóútjára Teleki Sámuel. Az expedíció 145 000 aranyforintra rúgó költségeit ő maga fedezte.

Tudós misszionáriusok

Afrika tudományos megismerésének folyamatában kiemelkedő és különleges helyet foglalnak el a XIX. század második felétől egyes Afrikában működő hittérítők.

Különleges helyzetük abból származott, hogy ők kerültek legközvetlenebb kapcsolatba az afrikai lakossággal, közelről, hosszú időn át és folyamatosan tanulmányozhatták az afrikai valóságot. S ami ebben a legfontosabb, az az, hogy a lakosság között szerzett tapasztalatok nem rekedtek meg a misszióstelepeken, hanem eljutottak a hittérítőket kiküldő rendek központjaiba, missziós folyóiratok szerkesztőségeibe, s ily módon levéltári okmányok, vagy publikációk formájában fennmaradtak és nagyon fontos forrásbázisát képezik a jórészt írásbeliség nélküli kontinens újkori törtéelmének.

Hazánkban jelentős mennyiségű és elsőrendű forrásértékű missziós irat- és folyóiratanyagot őriznek a levéltárak és könyvtárak. E forrásanyag kutatása tárta fel két magyar misszionárius, Czimermann István és Menyhárt László hozzájárulását Afrika tudományos megismeréséhez:

Czimermann István (1849–1894)

Kalocsai jezsuita tanárként utazott Mozambikba 1885-ben. Állomáshelye a Tete melletti boromai misszióstelep volt. Czimermann István 1886-tól haláláig harmincegy levélben és közleményben számolt be afrikai élményeiről és tapasztalatairól. Leveleit hazai és külföldi missziós folyóiratok közölték.

A hittérítő írásai elsősorban a késői rabszolgakereskedelem, az afrikai társadalmak, a bennszülött gazdaságok, a kelet-afrikai népek, a földművelés, az afrikai növények, a vallás, az istenítéletek és az ősi afrikai civilizációk vizsgálatához szolgáltatnak adatokat.

E levelek történeti forrásértéke szinte felbecsülhetetlen, Czimermann

életművének részét emellett az írásbeliségnek, a Zambézi mentén történő elterjesztése érdekében kifejtett tevékenysége képezte: „... berendeztem itt egy kis néger konviktust, ahol jelenleg már negyven kis fekete gyermekem van, kiket nagyobbrészt olcsón vettünk az itt még mindig divatozó rabszolgakereskedésben... A nagyobbak olvasnak és írnak már.”²¹

„Czimermann a zambézi négerek nyelvéhez grammatikát írt és imakönyvet nyomtatott.”²²

Maga fordította le tanulói számára az olvasmányul szánt szövegeket: bibliát, katekizmust, imakönyvet.²³ Ha az afrikai nyelvnek valamely fogalomra nem volt kifejezése, akkor Czimermann a magyar nyelvből kölcsönzött szavakat.

E munkássága Czimermann Istvánt az afrikai írásbeliség és a szervezett népoktatás kezdeményezői, Afrika kulturális fejlődésének nagyjai közé emeli.

Menyhárt László (1849–1897)

Menyhárt László útja ugyancsak Kalocsáról, a jezsuita gimnázium igazgatói székéből vezetett a Zambézi partjaira. Rendkívül alapos, sokoldalúan képzett, kitűnő pedagógus volt, de legszívesebben meteorológiával és növénytanal foglalkozott.

Afrikába 1889-ben érkezett; óriási energiával látott neki a modern mezőgazdasági termelés meghonosításának. A boromai misszió területén egy mintagazdaságot szervezett. Kávé, kakaó és cukornád ültetvényeket létesített, szőlőt, datolyát termelt. A gyapotot saját gőzgépével dolgozta fel. Öntözéses földművelést honosított meg. Meteorológiai megfigyeléseit egy mezőgazdasági termelési naptár összeállításához kívánta hasznosítani.²⁴ Növényteni megfigyelései világhírűvé tették nevét a botanikusok körében. Az egyetemes növényatlaszban tizenegy növény viseli felfedezőjének – Menyhártnak nevét.²⁵

Menyhárt közelről láthatta az imperialista gyarmatosítás ellen felkelő afrikai mozgalmait. E felkelésekről küldött tudósításai az afrikai nemzeti felszabadító mozgalmak krónikájához egyedülálló adatokat szolgáltatnak. Különösen figyelemreméltóak a XIX. század végéig jelentős kiváltságokat élvező kelet-afrikai arab lakosság szerepéről közölt adatai az európai hatalmak elleni felkelések előkészítésében.

JEGYZETEK

- 1 Dr. Márki Sándor: Magyarok Afrikában. „Pesti Napló” 1884, 330. szám.
Ifj. Jankó János: Afrika és a magyarok. „Budapesti Szemle” 1888, 135. sz.
- 2 Messzi népek magyar kutatói. I–II. kötet, Bp. 1978. Szerkesztette és a bevezetést írta Bodrogi Tibor.
- 3 Magyar utazók, földrajzi felfedezők. Bp. 1973. Szerkesztették: Havasné Bede Piroska – Somogyi Sándor.
- 4 Benyovszky Emlékiratainak jelentősebb kiadásai: angol kiadások: London, 1790; Dublin 1790; London, 1893 és 1904.
Német kiadások: Berlin 1790; Leipzig, 1791; Tübingen, 1791; Hamburg, 1791; Berlin, 1794; Reutlingen, 1796; Hamburg, 1797; Berlin, 1806, 1807; Wien, 1816; Stuttgart, é.n.
Francia kiadások: Paris, 1791, 1803; Tours, 1863;
Holland kiadások: Haarlem, 1791–2; Amsterdam, é.n.
Svéd kiadás: Stockholm, 1791.
Lengyel kiadások: Varsó, 1797, 1802, 1806, 1907; Krakkó, 1898, 1909.
A magyar kiadás, Jókai Mór: Gróf Benyovszky Móric saját emlékiratai és útleírásai. Angolból fordítva. 1–2. kötet, Budapest, 1888. (E kiadvány az Emlékiratoknak válogatott részeit tartalmazza, számos hibával és tévedéssel, esetenként a fordítás szakszerűtlenségével.)
- 5 Ifj. Jankó János: Gróf Benyovszky Móric, mint földrajzi kutató. Budapest, 1890.
Thallóczy Lajos: Gróf Benyovszky Móricz és a magyar tengerparti kereskedelem első kezdetei.
„Nemzetgazdasági Szemle” 1879.
Gróf Benyovszky Móricz haditengerészeti és kereskedelempolitikai tervei 1779–81.
„Magyar Gazdaságtörténeti Szemle” 1901.
- 6 E kérdéssel bővebben a lengyel és az amerikai történeti irodalom foglalkozott:
Dr. W.Z. Wayda: Beniowski w Ameryce. Kwartalnik Historyczny, 1926; Eufrosina Dvoichenko- Markov: Benjamin Franklin and Count M.A. Benyowski. Studies on Benjamin Franklin. The two hundred and fiftieth anniversary of his birth January 17, 1956. Philadelphia, 1955. The American Philosophical Society; John C. Fitzpatrick: The writings of George Washington from the original manuscript sources 1745–1799. Vol. 24. Washington, (1938).
- 7 E. Dvoichenko-Markov: i.m.p. 407.
- 8 Magyar László Válogatott Munkáit a szerző szerkesztésében az Akadémiai Kiadó a közeljövőben angol nyelven publikálja. A moszkvai „Nauka” könyvkiadó megbízásából készült Magyar László műveinek orosz nyelvű fordítása is.
- 9 Magyar László Délafrikai utazásai 1849–57. években. Első kötet. Pest, 1859. pp. 279–280.
- 10 U.a.: 211–212 p.
- 11 U.a.: 185–186 p.
- 12 Magyar László: A délafrikai Munda-Evambo, Lungo és Kapota tartományok általános földirati vázlata.
Magyar Akad., Philosophiai, törvény és tört. tud. Közlemények. III. kötet, 1862, pp. 254–268.

- 13 Ua.: 264. p.
- 14 U.a.: 266. p.
- 15 Kalocsai Érseki Levéltár. Personalia. 1877. okt. 22. Afrika ügy.
- 16 Magyar Országos Levéltár.
Belügyminisztérium levéltára 47429/1877.
- 17 Belügyminiszterileg jóváhagyott alapszabály.
(OL. BM. 47429/1877.)
- 18 Ua.: 24. pont.
- 19 Dr. Haynald Lajos kalocsai érsek beadványa a belügyminiszterhez, a Magyar Afrika Társulat feloszlása tárgyában. 1886. júl. 24. OL. BM. 42341/1886.
- 20 Haynald érsek idézett beadványa.
- 21 Kalocsai Érseki Levéltár. Personalia.
Czimermann István levele Haynald Lajos kalocsai érsekhez. Boroma, 1888. máj. 25.
- 22 „Pesti Napló” 1898, 33. sz.
- 23 Estevan Czimermann: Biblia sagarda ia testamento ... Lisboa, 1890; Marua a Maria peno Mnezi ua Maio... Lisboa, 1890; Katekismo ia doktrina rakristao ... Lisboa, 1890; Nk’uebzi mundjira ia Kupurumuka. Lisboa, 1890.
- 24 Meteorologische Beobachtungen in Süd-Afrika. (Az adatokat feldolgozta és kiadta P. Fényi, Kalocsa, 1896.)
- 25 Plantae Menyhárthiannyae. Wien 1905.